

Tez Tanıtım ve Değerlendirmeleri

Hikmet Yaman, *ürken islâm Düşüncesinde Hikmet Kavramı (The Concept of Hikmah in Early Islamic Thought)* (Doktora Tezi), Danışman: Wolfhart P. Heinrichs, Harvard Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri, 2008, 355 s. [İngilizce kitap olarak basılma aşamasındadır].

Dr. Vahit GÖKTAŞ*

Erken dönem müslüman âlimlerin eserlerindeki ilmî ıstılahların tahlili mevzuunun hayli zor ve bir o kadar da mühim bir araştırma konusu olduğu gerçeği akademik çevrelerce mâlumdur. Kelimelerin Arap dilindeki asli anlamları üzerine yoğunlaşmak suretiyle bu ıstılahlara kesin bir anlam çerçevesi çizmek ve böylece onları semantik olarak sabitleştirmeye çalışmak doğrusu pek tatminkâr bir netice vermemektedir. Bu durumun temel sebeplerinden birisi kelimelerin kullanıldıkları bağlamların onların doğru bir şekilde anlamlandırılmalarında son derece müessir olmalarıdır. İlmî ıstılahların birbirinden bağımsız bir şekilde tek tek ele alınarak tahlil edilip onların semantik sınırlarının tayin edilmeye çalışılması da meseleyi kökten çözememektedir; çünkü erken devir ilmî metinlerdeki bu ıstılahlar çoğu zaman bir-biriyle geçişken ve birbirini tamamlayan bir biçimde kullanılmaktadırlar. Hikmet Yaman'ın tezine göre bu durum onların disiplinlerarası (*interdisciplinary*) bir şekilde ele alınıp farklı İslâmî ilimlerdeki kullanım ve açılımlarını da hesaba katarak tahlil edilmesini zarurî kılmaktadır.

Yaman'ın ifadesine göre ilmî ıstılahların kapsamlı bir şekilde irdelenmesindeki bu zorluk kendisini *hikmet* kavramının tahlilinde çok belirgin bir şekilde hissettirmektedir. Bu kavramın İslâmî-ilmî disiplinlerin oluşma sürecindeki kullanım alanının devâsâ genişliği ona hayli karışık bir semantik kimlik kazandırmaktadır. Yazarın gözlemlerine göre *hikmet* kelimesinin Arap dilindeki kök ve türemiş anlamlarının adedindeki kesret onu neredeyse insanoğlunun ulaşabileceği her türlü bilgiyi ihtivâ eden çok kapsamlı bir kavram haline getirmektedir. Dolayısıyla da *hikmet* kavramı kullanıldığı İslâmî disiplinin semantik çerçevesine göre farklı anlamlar kazanmaktadır ki bu onun kapsamlı bir şekilde tahlilinde disiplinlerarası bir yöntemi gerekli kılmaktadır.

Yaman erken devir İslâmî metinlerdeki *hikmet* kavramının tahlilinde Ebû Hâmid Gazâlî (ö. 505/1111) öncesinde yazılmış eserleri kendine başlıca müracaat kaynağı olarak belirlemektedir. Bu meyanda tez, giriş ve sonuç kısımları hâriç dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde mevzuun Arap dili ile ilgili boyutu ele alınmaktadır. İkinci bölüm *hikmet* kavramını erken dönem tefsir eserlerinde takip etmektedir. Üçüncü bölüm bu kavramın irdelenmesini bilinen en erken tasavvufî metinlerde gerçekleştirmektedir. Dördüncü ve son bölüm ise meselenin aynı döneme ait felsefe metinlerindeki tahlilini ihtiva etmektedir.

Üçüncü ve dördüncü bölümler tezin ağırlıklı kısmını oluşturmaktadır. Bu iki bölümde yazar tasavvuf epistemolojisi üzerinde yoğunlaşmakta ve *hikmet* kavramının felsefî açılımlarını erken devir şâhid metinler temelinde incelemektedir. Bu bağlamda erken dönem mutasavvıf ve felsefecilerinin bu kavrama yükledikleri anlamların paralelliğine dikkat çekmektedir. Yazarın tezde ortaya koyduğuna göre her iki gurup müellifler aynı ortak noktalara vurgu yapmakta ve benzer dînî referanslar kullanmaktadırlar. Yaman'ın tezi *hikmet* kavramını merkeze almakla beraber, o aynı zamanda *ilim*, *marifet*, *akıl*, *kalb*, *fıkub* gibi *hikmet* kavramıyla çok yakından alakalı ve tasavvuf epistemolojisinin temel ıstılahlarının detaylı tahliline girmektedir. Böyle bir metod takip ederek mevcut tez *hikmet*in erken dönem müslüman âlimlerin eserlerindeki kolektif ve teâmülî kullanımını sistematik hale getirmeyi amaçlamaktadır ki *hikmet* kavramı üzerindeki bu hacimde detaylı bir çalışma, türünün ilk örneği olarak modern akademik dünyadaki mevcut bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Birinci Bölüm

Yazar bu bölümde ilk olarak *hikmet* kelimesinin kök ve asıl anlamları (*Jexicography*) üzerinde durmaktadır. Bu husustaki başlıca müracaat kaynakları İslâmiyet öncesi (Cahiliyye) Arap edebiyatı ve erken dönem İslâmî eserlerdeki bu kelime ve de onun etimolojik aslı olan *h-k-m* [p i ^] köküne dair referanslardır. Kelime olarak *hikmet* bu kökten türemiş bir isimdir ve de asıl anlamı "men etmek"tir (e*). Bu kökün en eski somut kullanımlarından biri *bakemetu'l-licâm* tabirinde geçmektedir ki bu hayvanlara vurulan gemi işaret etmektedir. Yaman diğer soyut kullanımların bu somut kullanım kaynaklı olduğunu düşünmektedir. Zira sözkonusu olan men etmenin cinsine göre *hikmet* kelimesinin kullanım ve anlamı şekillenmektedir. Bu durumda eğer men edilme zulme karşı ise *hikmet* "adalet", cehâlete karşı ise "ilim", sefihliğe karşı ise de "hilim" olarak anlamlandırılmışlar. Bu bağlamda bir kişiyi kendisine veya başkalarına zararlı olabilecek nazârî veya amelî bir davranış teşebbüsünden men etmeye yönelik her türlü girişim gibi *h-k-m* kökünden türeyen fiiller ile ifade edilebilir. *Hikmet* bu şekilde hem nazari hem de amelî unsurları olan bir kavram olarak zuhur etmektedir ki İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *hikmet* "ilim ve amel bütünlüğü" şeklinde tanımlaması bunu göster-

rnektedir. İbn Kuteybe bir kişinin ilim ve amel bütünlüğünü elde edemeden *hakim* diye vasıflandırılmayacağı da kaydetmektedir. Yazar Arap dili âlimlerinin *b-k-m* kökünün diğer temel anlamları üzerindeki açıklamalarını da tezinde zikretmektedir. "Men etmek" anlamının yanında bu kök "tam ve güzel yapmak" —özellikle ifal babında (SU-4)— ve "hüküm vermek" —özellikle iSU- filinde— anlamlarına gelmektedir.

Yaman tezinde Batıda *b-k-m* kökü ve anlamları üzerine yapılmış akademik çalışmaları da etraflıca değerlendirmektedir. Bu çalışmaların genelde *hikmet* kavramını Batı ilim dünyasının, özellikle de kelâm ve felsefesinin, en temel kavramlarından birisi olan "wisdom" kavramı çerçevesinde ele aldıklarını belirtmektedir. Yazar bir taraftan da Josef Horovitz, Arthur Jeffery ve Franz Rosenthal ^nbi ilim adamlarının Arap dilindeki *b-k-m* kökünün başlıca anlamının hüküm vermek ve yönetme faaliyeti olduğunu ve başlangıçta diğer Sami dillerindeki "wisdom" anlamından yoksun olduğunu iddia eden beyanlarını sorgulamaktadır. Sözkonusu Dilim adamlarının iddiasına göre Arap dilindeki *hikmet* ve *hakim* kelimeleri "wisdom" ve "wise" anlamlarını yabancı kaynaklardan esinlenerek kazanmışlardır. Yaman bu iddianın ilmî olarak temellendirilebilirliğini sorgulayarak İslâmiyet öncesi eski Arap diline dair elde mevcut dokümanların durumundan bahsetmektedir. Bu meyanda Araplar arasında İslâmiyet öncesi *hikemiyât* edebiyatının varlığına ve eski Arap bilgilerinin "*hukamân'l-arab*" şeklinde tavsif edildiği gerçeğine dikkat çekerek, "*ikmet* kelimesinin "wisdom" kavramıyla irtibatına dair yeni bir bakış açısı sunmaktadır.

Genel anlamda Arap dili kaynaklarındaki *hikmet* kelimesinin semantik boyutlarını incelemeye dair olan araştırmasına ilave olarak Yaman bu kelimenin daha özel açılımlarının kaydedildiği en eski Kur'ân-ı Kerim sözlüklerine müracaat etmektedir. Bu amaçla mevzuu Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Yahya b. Sellâm o. 200/815), Ebû Hilâl Askerî (o. 389/993), Râğıb el-İşfehânî (ö. 502/1108), Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) ve Tahânevî (ö. 1185/1745) gibi Kur'ân-ı Kerim'deki kavramları açıklamaya dair eserler vermiş olan ilmî otoritelerin ilgili tartışmalarını modern akademi dünyasının dikkatine sunmaktadır.

Bu tartışmalar ışığında Yaman Batı'daki *hikmet* kavramıyla ilgili Rosenthal ve Dimitri Gutas gibi akademisyenlerin yapmış oldukları çalışmaları değerlendirmekte ve onların ileri sürdükleri fikirleri temellendirdikleri İslâmî metinleri yeniden i ikuyup detaylı tahliller yapmaktadır. Onların örneğinde, erken dönem müslüman Âlimlerin eserlerindeki ilmî ıstılahların hakkıyla tahlilindeki yanlış anlaşılıp yorumlanmaya yol açabilecek ifadeleri yeniden ele almaktadır. Böylece de yazar *hikmet* kelimesinin farklı islâmî ilimlerdeki anlam boyutlarına dikkat çekerek bu kavramın

sözkonusu metinlerdeki kullanım maksadına muhalif modern zaman ilmî çevrelerinde yapılmış yorumları irdelemektedir.

İkinci Bölüm

Yazar bu bölümde *hikmet* kavramını bu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği âyetler bağlamında incelemektedir. Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi kez geçmektedir ki bunların yarısında *hikmet*, *kitâb* kelimesi ile beraber bulunmaktadır. Bu birliktelik erken dönem Kur'ân-ı Kerîm müfessirlerini *hikmet* kelimesini vahyin bir nevi tatbikatı ve de açılımı olarak yorumlamaya sevketmiştir. Onlara göre pek yüce bir bilgi formatı olarak *hikmet* bilgisinin elde edilmesi sıradan bir öğrenim sürecine tâbi olmayıp, ilim-amel bütünlüğünü gerektiren çok sıkı bir tâlim sürecini ihtivâ etmektedir. Ancak bu yol bile *hikmet* sadece şahsî gayretle elde edilebilmesini temine kâfi gelmemektedir. Zirâ Kur'ân-ı Kerîm'in beyanına göre Allah mutlak *hikmetin* sahibidir ve *Hakim* ismi O'nun *Esmâ-i Hüсна* smdandır. Fakat O *hikmet* seçkin kullarından dilediğine bahşeder ki bu durumun genel çerçevede örneği peygamberler zümresi, daha özel bir boyutta da Hz. İbrahim'in neslinden gelen, Hz. Davud, Hz. İsa ve de Hz. Muhammed'dir (s.a.v). Peygamberleri dışında da Allah kullarından dilediğine *hikmet* verdiğini ve *hikmet* verilenlerin yüce bir iyiliğe mazhar olduklarını Kur'ân-ı Kerîm beyan etmektedir (Bakara, 2/269) ki bu zümrenin en müşahhas örneği Hz. Lokman'dır. İslâmî literatürde Hz. Lokman ıstılâhî anlamda bir peygamber olmamasına rağmen kendisine *hikmet* verildiği çok seçkin bir kul olarak muamele görmektedir.

Dış görünüşü itibarıyla *hikmet* kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de oldukça basit bir sistematiğe sahip gibi gözükmektedir. Ancak ilk dönem müfessirleri bu kelimeye çok değişik anlamlar vermişlerdir. Yaman onların *hikmet* tefsirdeki bu nevi değişik tariflerinin tabiatını inceleyerek bu tefsirlerin birbirlerini dışlayıp nakzeden (*exclusive* ve *contradictory*) bir yapıda mı, yoksa birbini ihtivâ edip tamamlayan (*inclusive* ve *complementary*) bir yapıda mı olduklarını incelemektedir. Bu tartışmaların daha belirgin bir resmini ortaya koyabilmek için yazar *hikmet* kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki her bir geçişini ayrı ayrı kendi semantik bağlamında siyak ve sibâkını da gözeterek erken dönem müfessirlerin verileri ışığında ele almaktadır. Bu meyanda onun başlıca kaynakları İbn Abbas (ö. 68/687), İbrahim en-Nehâî (ö. 95/714), Mücâhid (ö. 104/722), Dahhâk (ö. 106/723) ve Katâde (ö. 118/736) gibi tefsir ilminin müessislerine dayanan nakillerdir. Bu otoriteler Kur'ân-ı Kerîm'deki *hikmet* kelimesini "söz ve fiilde isabet"den başlayıp, "dinin bilgisi", "tefakkuh", "akıl", "anlama" ve "ahlâkî dosdoğruluk"u uzanan bir spektrum içerisinde anlamlandırmaktadırlar.

Yaman Kur'ân-ı Kerîm'deki *hikmet* kavramının incelenmesine dair Batı ilim dünyasındaki mevcut durumu naklederek bu alandaki çalışmaların kemmiyet ve keyfiyet açısından kifayetsizliğine işaret etmektedir. Bu noktada Rosenthal ve

Gutas'ın, sınırlı bir çerçevede olsa da, ilgili çalışmalarını istisna etmektedir. Yazarın ifadesine göre Rosenthal İslâm düşüncesindeki *hikmet* kavramını sadece bu Kavramın diğer önemli bir İslâmî kavram olan "ilim" ile alakası boyutunda ele almakta ve bunu da Yahudi-Hristiyan ilim geleneğindeki "ilim" ve "hikmet" (*knowledge* ve *msdom*) farklılığı ışığı altında incelemektedir. Yaman meselenin böyle bir yapıda kurgulanmasının bu iki kavramın Kur'ân-ı Kerim'deki aslî mevcudiyet ve anlamlarını yansıtmada son derece yanlış yönlendirici olduğunu belirtmektedir; çünkü İslâmî ilim geleneğinde bu iki kavram arasında Yahudi-Hristiyan geleneğinde olduğu gibi bir tezatlık yoktur. Yaman'a göre müslüman bir zihin yapısının mahsulü olan bu kavramlar herşeyden önce müslümanların kendi anlayış ve izahları temelinden hareketle yorumlanmalıdır. Yoksa başka bir zihnî altyapı ve ilmî geleneğin kavramlarının bir diğer geleneğe bir nevi giydirilmesi suretiyle yapılacak tahliller ister istemez mevzuu ortaya koymada kifayetsiz ve de indirgemeci bir şekil alacaktır.

Gutas'ın *hikmet* kavramı ile ilgili ileri sürdüğü fikirlere gelince, Yaman onun bu kavrama bütün Kur'ân-ı Kerim boyunca sabit ve tek bir anlam yükleme temayülünü Kur'ân-ı Kerim'deki *hikmet* kelimesini yansıtabilme bakımından dar ve yetersiz bir teşebbüs olarak değerlendirmektedir. Yaman'm, Gutas'ın ileri sürdüğü fikirlere Karşı temel eleştirilerinden biri de Gutas'ın Kur'ân-ı Kerim'de geçen *hikmet* kelimesinin geçtiği herbir bağlamın kendine mahsus tarihî ve bağlamsal özelliklerini yeterince dikkate almamasıdır. Zira Gutas *hikmet* kelimesinin temel anlamının "özdeyiş" (*maxim*) olduğunu ve bu anlamın ilgili Kur'ân-ı Kerim âyetlerindeki anlamlarla tam tamına mutâbık olduğunu öne sürmektedir. Yaman bu iddiayı Gutas'ın şâhid metinler olarak kullandığı metinleri yeniden ziyaret ederek onun eksik ve hatalı anlamlandırdığı noktaları okuyucunun dikkatine sunmaktadır. Yaman'a göre bu tür hataların en temel sebeplerinden biri İslâmî-ilmî ıstılahların dakik semantik hususiyetlerini gözden kaçırmak olduğu kadar, aynı ıstılahın farklı disiplinlerde kazanmış olduğu teknik anlamlara yeterince dikkat etmemek olabilmektedir. Yaman *hikmet* kelimesi örneğinde bu tür yaklaşımlara eleştirel bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Üçüncü Bölüm

Yaman'ın ifadesine göre İslâm ilmî geleneğinin ıstılahlarının etraflıca tahlilindeki zorluğun en belirgin bir şekilde ortaya çıkma örneklerinden biri tasavvuf sahasıdır. Bu durumun başlıca sebebi erken devir eserlerinin büyük bir kısmının günümüze ulaşamamış olmasıdır. Buna ilaveten günümüzde mevcut olanların yalnızca çok küçük bir oranı matbudur, ancak bu basılı kitapların asıl metinleri hakkıyla temsil etmede çok ciddi sorunları vardır. Tezinde yazar bu hususun örneklerini serdetmektedir.

Tasavvuf sahasının bu genel problemine dikkat çektikten sonra mevcut bilinen en eski metinlere dayanarak bir *hikmet* kavramı tahlili ortaya koymaktadır. *Hikmetin*

tasavvufî ıstılahlar içerisindeki konumunu ortaya koymada başlıca ilmî **merciler**: Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), Ebd Nuaym (ö. 430/1039), Hucvirî (ö. 465/1072) gibi otoritelerin eserleridir. **Ancak** Yaman bu âlimlerin eserlerinde, bekleneceği üzere, kendi zamanlarının ifade tarz ve dillerini kullandıklarına işaret ederek, bunların beyanlarını dil yönünden de **incel**-mektedir. Zira bu eserlerin en erken dönem mutasavvıfların aslı ifade ve dille"-aksettirmede oldukça dikkatli bir şekilde tahlil edilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Şâhid metinler hususundaki bu hassas noktayı kaydettikten sonra Yaman Tasavvuf metinlerindeki *hikmet* kavramını tahlile girişmektedir ve bu terimi *ilim*, *marifet*, *akıl*, *kalb*, ve *fıkâh* gibi tasavvuf epistemolojisinin temel kavramlar, bağlamında ele almaktadır. Ona göre *hikmet* ilmî ve amelî kavramların kesişme ve odak noktasıdır. *Hikmetin* bilgisi ancak onun tatbikiyle zuhûr eder. Yoksa *bikm't* bilgisi bir çeşit zihnî meşguliyetten ibaret değildir. Yazar kendi sistematik çerçevesini ortaya koyarken, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Cafer-i Sâdık (ö. 148/765) gib: zühd hayatının, dolayısıyla da tasavvufun, sembolleşen en erken simalarına atfeder. ifadeler yanında, Süfyân-ı Sevri (ö. 161/778), Tüsterî (ö. 283/896), Sülemi ö. 412/1021), Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Kuşeyrî (ö. 465/1074) gibi bu sahada Kur'ân-ı Kerîm ifadeleri ekseninde açıklamalar kaydeden ilim adamlarının beyanlarını tahlil etmektedir. Bunlara ilave olarak Yaman, Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Cüneyd: Bağdâdî (ö. 298/910), Ebû Hüseyin Nûrî (ö. 295/907), Hakîm Tirmizi < 300/912) ve Ebu Tâlib Mekkî (ö. 386/996) gibi tasavvuf sahasının bir ilmî disiplin olarak gelişmesine büyük katkıları bulunmuş şahsiyelerin bu kavramlarla âlaka: ifadelerini incelemektedir.

Yaman'ın tezinin tasavvufî ile ilgili mevcut akademik çalışmalara en önemli katkı noktalarından biri de onun bu saha düşünce ve kavramlarının Kur'ân-ı Kerîm. menşeli olup olmadığı hususundaki değerlendirmeleridir. O bu hususta Lou-Massignon, Paul Nwyia, Süleyman Ateş, Gerhard Böwering ve Bernd Radtke gib: modern zamanlarda yaşamış akademisyenlerin çalışmalarını gözönünde bulundurmakla beraber onların *hikmet* kavramı hususunda özel bir ilgiye sahip olmadıkları; da kaydetmektedir. Yaman özellikle Massignon'un erken devir tasavvuf metinler, üzerine olan çalışmalarının altını çizmekte ve bunların Batı akademik dünyasına büyük katkıları olduğunu ifade etmektedir. Yaman, Massignon'un tasavvuf düşünce ve kavramlarının Kur'ân-ı Kerîm kaynaklı olduğu şeklindeki beyanını ilâve metinlerle desteklemekte ve bu faaliyeti de *hikmet* kavramı ekseninde gerçekleştirmektedir. Ancak, aynı zamanda Yaman, tasavvuf adına söylenmiş veya ona maledilmiş her türlü rivayetlerin bu çerçeveye dahil edilemeyeceğini ve bu anlamda tasavvufa sonradan sokuşturulmaya çalışılmış İslâmiyet dışı bazı fikir ve kavramların olmuş olabileceğini imkan dahilinde görmektedir. Bu konuyu ele alırken yazar tasavvuf terminolojindeki *ıçâbir* ve *bâtın* kavramları üzerinde durarak

tasavvuf erbabının Kur'ân-ı Kerîm ifadelerinin doğru olarak anlaşılması hakkında ortaya koyduğu prensipleri kayda geçirmektedir.

Yaman'ın ifadelerine göre mutasavvıflar *hikmeti* hem amelî (practical) hem de ilmî ve bilgiye dair (epistemological) bir kavram olarak ele almışlardır. Bu demektir ki onlar nezdinde kişinin amelî ve ilmi arasında doğru bir orantı ve sağlam bir bağlantı vardır. Yazar *hikmeti* erken dönem mutasavvıf beyanlarında bir taraftan *takva*, *%ühhd*, *vera*, *ahlak* ve *ibadet* gibi amele taalluku daha ağırlıklı olan kavramlarla ilişkilendirirken, öbür taraftan da onun *ilham*, *kef*, *marifet*, *sır* ve *hakikat* gibi bilgi merkezli kavramlarla birlikte çok yakından irtibatlı olduğunu kaydetmektedir. Zira mutasavvıflar nezdinde bilgi ifade eden bu kavramların hepsinin amelî bir altyapısının olması gereği vardır. Başka bir ifadeyle, değişik seviyedeki bu bilgiler makbul amellerin mahsulleridir. Nitekim, gerçeği temsil etme sadedinde, *hikmet* bilgisi hayli ileri derecede bir bilgi formudur. *Hikmet* kimseye aile bağı, sosyal konum, mâlî zenginlik veya bedenî özelliklere bağlı olarak verilmez. Allah kullarından dilediğine onu verir. Kulun yapması beklenen kendisini farz ve nâfile ibadetlerle *hikmete*, hazırlamasıdır, ancak bu durum bile *hikmetin* verilmesini kesin bir şekilde garanti etmemektedir. Zira kulun kendi şahsî gayret ve araması *hikme* bulmak için gerek bir sebeptir, fakat yeter bir sebep değildir. *Hikmetin* bilgisi mutlak mânâda aramakla elde edilemez, ancak onu elde edenler onu samimî ve istikrarlı bir şekilde arayanlardır.

Yaman mutasavvıfların *hikmet* verilmiş olan kulların imtiyaz ve mesuliyetleriyle ilgili ifadeleri hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Onlara göre *hikmet* çok büyük bir ilâhî lütuftur; herşeyden önce ona lâayık olmaları gerekir. *Hikmet* verilmiş olanlar onu dikkatli bir şekilde muhafaza etmelidirler ve de onu lâayık olmayanlara, kıymetini takdir edemeyeceklerinden dolayı, açıp dökmemelidirler. *Hikmete* karşı liyâkati olmayanlar *hikmeti* ya yanlış anlar veya yanlış temsil ederler. Bu nevi menfî birtakım ihtimaller karşısında *hikmet* verilmiş olanlar onun ehemmiyetini takdir edebilmeli ve ona göre söz ve fillerini düzene koymalıdır.

Dördüncü Bölüm

Yaman'ın belirttiğine göre *hikmetin* çok yüksek seviyede bir bilgi formu olduğu ve bu bilginin liyâkatlı bir şekilde muhafaza edilip ancak ehil olanlara öğretilebileceği fikri erken dönem müslüman filozoflar nezdinde de hayli yaygın bir prensiptir. Gerçekte bu filozoflar *hikmet* ve *felsefe* kelimelerini aynı anlamda ve birbirlerinin yerine kullanmaktadırlar. Onların kaydettiğine göre nihayetinde *hikmet* bilgisinin kaynağı nebevî gelenektir (*mişkât-t nübüvvet*). Hz. Lokman'ın ismi bu bağlamda diğer bir referanstır. Filozofların ifadelerine göre Allah peygamberlik müessesesini kulları arasından seçtiği sâlih ve temiz kullarına has kılmış, bu müessesenin kapısını Hz. Muhammed (s.a.v.) ile kapatmıştır. *Hikmet* geleneğine gelince, Allah onu Hz.

Lokman gibi, peygamberler kadar yüksek seviyede olmayan, bir başka seçkin k__LH zümresine vermiş ve *bikmebn* kapısını kıyamete kadar açık bırakmıştır. Bu anlamda *bikmet* bilgisi eşyanın tabiatına dair gerçek bilgiyi temsil eden ve kökleri Hz. Lokman yoluyla Hz. Davud'a kadar giden nübüvvet kaynaklı bilgilerden de nasiplenmiş bir bilgi çeşididir.

Daha özel bir çerçevede antik Yunan felsefi geleneğinin erken dönem müslüman filozoflar tarafından tevarüs (reception) ve tasavvur (perception) edilme meselesine gelince, Yaman'ın nakillerine göre onlar "hikmetin beş sütunu" (*esâtînu'l-bikme el-hamse*) olarak isimlendirdikleri Empedokles, Pitagoras, Sokrat, Eflatun ve Aristo'nun bu bilgiyi nihayetinde Hz. Lokman ve Hz. Davud'dan gelen bir geleneğin uzantısı olarak teslim aldıklarını belirtmektedirler.

Bu bağlamda, felsefe tarihine dair müslüman âlimlerin metinlerinde bir başka tarihî ve fakat oldukça da gizemli bir şahsiyet belirmektedir. Bu onların "bilgelerin atası" (*ebu'l-hukemâ*) diye tavsif ettikleri ve yer yer de Kur'ân-ı Kerim'de zikri geçen Hz. İdris olarak algıladıkları Hermes'tir. *Hermes* dinler tarihi ve felsefe tarihinin kesişim noktasında çok yönlü bir şahsiyettir. Yamanın beyanına göre felsefe tarihinin -gerçek veya sonradan uydurulma olsun— bu çeşit dinî bir tarihî alt yapıyı ihtiva etmesi felsefenin müslüman zihin ve muhitlerde yer bulmasını oldukça kolaylaştırmıştır. Çünkü onlara göre hakkıyla yapılan bir felsefe faaliyeti nebevî geleneğin bu dünyevî şartlardaki yorumundan başka bir şey değildi ve bu bağlamda Kur'ân-ı Kerim'deki *bikmete*, tekabül ediyordu.

Bu şekil bir felsefe tasavvuru müslüman zihin ve muhitleri Yunan felsefi geleneği için hayli münbit bir toprak haline getirdi. Yazar bu hususta müslüman filozoflardan nakiller yapmaktadır. Örneğin o İbn Sina'nın (ö. 428/1037) kendi felsefe tasavvurunu açıklarken sık sık Kur'ân-ı Kerim'den âyetlere —özellikle de Bakara sûresinin *bikmet* verilenin pek yüce bir iyiliğe mazhar olduğunu belirten 269. âyetine— referans verdiğini kaydetmektedir. Böylelikle müslüman filozoflar kendi felsefi faaliyetlerini insanoğlunun hakikati ve onun doğru bilgisini araştırmaya yönelik başlangıçtan itibaren nesiller boyunca kesintisiz bir şekilde sürdürmekte olduğu bir çaba olarak görmektedir ki bunun nihâî hedefi *marifetullahar*. Felsefi bilgi ve hakikatin bu âlemşümûl ve ölümsüz boyutu müslüman filozoflar için en cazip yönüydü. Zira onlar kendilerini bu şerefli geleneğin kendi zamanlarındaki temsilcileri olarak görmekte ve de bu meyandaki faaliyetlerinin Kur'ân-ı Kerim'deki *bikmet* mefhumunun dahilinde olduğunu düşünmekteydiler.

Üstelik *bikmete* ulaşma faaliyetinin Hz. Peygamber tarafından "müminin bir yitiği"ni bulma gayreti olarak tavsif edildiğini ve onu elde etmede mümkün ve meşru olan her türlü yolun denenmesinin böylece teşvik olunduğunu zikretmekteydiler. Yoksa onlar felsefe yapmayı başıboş bir zihin gayreti (idle speculation) veya

sadece kuru bir fikir jimnastiği (mere exercising of thought) olarak görmemekteydiler. Aksine, Kindî (ö. 260/873) gibi erken dönem müslüman filozoflar için felsefe Kur'ânî *hikmete* tekabül eden ve ilim-amel birlikteliği gerektiren bir faaliyet idi ki o bunu bilgi sözkonusu olduğu kadarıyla "gerçeğe ulaşmak", amel sözkonusu olduğu kadarıyla da "hakkıyla amel etmek" şeklinde tarif ediyordu.

Yaman'ın ifadesine göre erken devir müslüman filozofları, eski Yunan felsefi mirasını işte böyle bir Islâmî arka plan çerçevesinde zihin dünyalarına davet edip misafir etmişlerdi. Bu tavır en çok entellektüel gayreti sarfettikleri konu olan metafiziğe dair onların çetrefilli ibarelerinde de ortaya çıkmaktadır. Zira bir yandan müslüman filozoflar Allah'ın varlığını felsefi olarak da temellendirmeye çalışırken, bir taraftan da nübüvvet kurumunu kendi felsefi sistemlerinde formüle edebilmeye azamî gayret sarfetmişlerdir. Yaman bir yandan filozofların bu hususlardaki gayretlerinin başarı seviyesinin tartışmaya açık olduğunu zikretmekle beraber, diğer yandan da onların bu uğurdaki sebatlarını takdire şâyân görmektedir.

Malum olduğu üzere Islâmî çevrelerdeki çok yaygın dinî ve kültürel bir teamüle göre Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler müslümanlara ve de tüm insanlığa lazım olan bütün dinî ve ahlâkî prensipleri ihtiva etmektedir. Dolayısıyla da müslümanların kendi nazarî ve amelî kaidelerini ortaya koymada Yunan felsefesi gibi hâricî ve de doğruluğu şüphe götürür kaynaklara ihtiyacı yoktur. Tahmin edileceği üzere, müslüman filozoflar da bu sosyal tavra muhatap olmuşlardır ve fikirlerini beyan ederken kendi zamanlarının sosyal ve dinî teamüllerini göz önünde bulundurmuşlardır. Ancak aynı zamanda, Yaman'ın belirttiğine göre, onlar bu teamülleri işin özüne dair (*essentialist*) değil bağlamına dair (*contextual*) bir zorluk olarak değerlendirmişlerdir. Bu demektir ki, mânidar bir şekilde, onlara daha serbest bir fikir üretme alanı temin etmede en temel yardımcı yine aynı Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerde zikri geçen *hikmet* kavramı olmuştur.

Yaman'ın satırlarına göre müslüman filozoflar için bu *hikmete* ulaşmak insanoğlunun en şerefli ve takdire şayan başarısıdır. Onlar bu başarıyı insanların bu dünya şartlarındaki her türlü kimliklerinin ötesinde olduğu şeklinde görmektedirler. Bu anlamda onlar felsefeye millî veya dinî herhangi ilâve bir kimlik tahsis etme gereği de duymamaktadırlar. Konunun bu noktasında Yaman'ın tezi Batı akademik dünyasındaki müslüman filozofların felsefi faaliyetlerinin "islâmîliği" ile alâkalı tartışmalara yeni bir bakış açısı getirmektedir.

Malum olduğu üzere Batı'da bu felsefi geleneğin isimlendirilmesi konusu hayli tartışmalı bir mevzudur. Bir gurup akademisyen "Arapça Felsefe" (Arabic Philosophy), diğer bir gurup araştırmacı da "Islâmî Felsefe" (Islamic Philosophy)

tâbirini daha yerinde bulmaktadır.* Bu mevzuda Yaman, Kindî'nin kendi felsefe tasavvurunu örnek olarak dikkate sunmaktadır. Kindî'ye göre gerçek felsefe Kur'ân-ı Kerîm'deki *hikmette*.n başka birşey değildir ki bu da insanoğlunun hakikate ve onun doğru bilgisine ulaşmadaki evrensel bir gayretidir. Bu gayret, tarih içerisinde asırlardır devam etmekte olan, ilerlemeci (progressive) bir şekilde ezeli hakikatin fikir ve yazıya dökülme sürecidir. Hangi milletten gelirse gelsin önceki nesillerin bu meyandaki katkılarını takdirle zikreden Kindî —æz veya çok, hakikate ulaşmada başarılı veya başarısız— bu yoldaki her türlü çabayı kadirşinaslıkla karşılamaktadır. Ona göre hakikat yolcusu için hakikatin kendisi her türlü değer üzerinde.

Ancak bu demek değildir ki Kindî, Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ gibi müslüman filozoflar kendilerini bu felsefî gelenek içerisinde önceki nesillerin pasif bir takip ve taklitçisi olarak görmekteydiler. Aksine onlar kendilerini öncekilerin sistemlerini geliştirmeye ve yanlışlarını düzeltmeye adanmışlardır. Onların gözünde bu faaliyet insanlık tarihi boyunca bir gurup seçkin ve kabiliyetli insan tarafından bu şekilde devam ettirilmiştir ve kendi zamanlarında bu vazifeyi onlar üstlenmektedir.

Yaman tezinde *hikmeûn* amelî tarafının da müslüman filozoflar tarafından öne çıkarıldığını belirtmektedir. Bu hususta yazar Fârâbî'nin eserlerine atıfta bulunarak onun kendi felsefe tasavvurunda nazarî ve amelî felsefî faziletlerin birlikteliğini şart koştuğunu zikretmektedir. Aksi durumda, Fârâbî nezninde amelî ve de başkalarının istifadesine sunulmamış bir felsefe eksik ve kusurlu bir felsefe *{felsefe nâkisd}* anlayıştır.

Sonuç olarak Yaman'm doktora tezi erken dönem İslâmî-ilmî metinlerdeki *hikmet* kavramını disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almaktadır ve bu faaliyeti de *ilim*, *marifet*, *aktl*, *kalh* ve *fıkah* gibi tasavvuf ve İslâm felsefesinin diğer merkezî kavramlarıyla irtibatlı bir şekilde sürdürmektedir. Yaman işe *hikmet* kelimesinin lügavî asıl ve türemiş anlamlarını tahlille koyulmakta sonrasında da bu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'deki durumunu ilgili ayetlerin bağlamlarını da dikkate alarak incelemektedir. *Hikmet* kelimesinin Kur'ân-ı Kerîm'deki bütün geçiş mahallerinde tek bir anlamının olmadığını vurgulamakta ve değişik anlamların, onun yanlış ve tutarsız bir şekilde anlaşıldığına işaret etmediğini belirtmektedir. Yaman *hikmet* kavramını erken devir tasavvuf metinlerinde incelerken onun hem bilgiye (epistemological) hem de tatbikata (practical) dair bir içeriğinin olduğunun altını çizmektedir. Mutasavvıfların nezninde amelî tarafı olmayan sırf zihnî bir meşguliyetten ibaret olabilecek *hikmet* gerçek anlamda İslâmî bir mefhum değildir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de müteaddid defalar zikri geçen kulların iman etme-

Bu hususta Yaman, birinci gurubun fikirlerine Dimitri Gutas, ikinci gurubun fikirlerine de Seyyid Hüseyin Nasr ve Henry Corbin gibi araştırmacıların yazılanndan örneklerle atıflarda bulunmaktadır.

lerinin amel-i sâlih ile tamamlanması mutasavvıflara bir hareket noktası ve prensibi temin etmektedir. Dolayısıyla da onlar için *hikmet* bir çeşit akli ve epistemolojik "bilme" değil, aksine varoluşsal (existential) bir "olma"dır. Yaman tezine erken dönem müslüman filozofların *hikmet* tasavvurunu inceleyerek son vermektedir. O filozofların kendi felsefe tasavvurlarını Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şeriflerde bahsi geçen *hikmet* mefhumu ışığında ele almakta ve onların bu *hikmetten* ne tür ilhamlar aldıklarını ve de bunu nasıl ortaya koyduklarını açıklamaktadır.